

СЕНЗОРНО-ИНТЕЛЕКТУАЛНОТО РАЗВИТИЕ НА ДЕЦАТА ОТ ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ ЧРЕЗ ПРЕДМЕТНО-ОПЕРАТИВНИТЕ МЕТОДИ ЗА ОРИЕНТИРАНЕ В СВЕТА

Петя Конакчиева

Системата методи за ориентирание в картината на света осигурява разнообразни възможности за осъществяване на практико-познавателна и преобразуваща дейност от детето. Тя гарантира съвместна дейност с възрастните в условията на групово сътрудничество с динамична промяна в позициите на участващите субекти.

Вътрешният опит на детето е подвижно, развиващо се образувание. Развитие то му може да се определи като:

- преобразуване на вътрешната структура на обектите, имащи системен строеж;

- процес на самодвижение, притежаващ иманентно присъщи му механизми за качествени промени, в основата на които лежи възникването и борбата на противоречия – “... съдържателната насоченост на ориентиранието в света се задава от противоречието между индивида и обкръжаващите го” (1, 116);

- целенасочен процес, чийто вектор определя качеството на развитие на личността (прогресивно или регресивно). В онтогенетичен план изграждането на вътрешен опит е де-

терминирано, от една страна, от нормативното съдържание на дейността, която подлежи на усвояване, а от друга страна, от преобразуващата активност на субекта.

Н. Н. Поддяков разглежда опита на детето, придобит в процеса на неговия живот, общуване и дейност като: “... сложна структура, в която ... може да се открият твърде устойчиви, стабилни психични образувания (консервативен компонент) и извънредно подвижни, незавършени, намиращи се в процес на развитие психични образувания (развиващ се компонент). Последните играят извънредно важна роля в психическото развитие на децата...” (5, 18).

“Развиващият се компонент “на детския опит притежава висока вътрешна активност. Той се намира в тясна връзка с мотивите на детската личност, лесно встъпва във взаимодействие с другите психични образувания, в резултат на което се пораждат нови и неочаквани образи, представи и знания. Противоречието между двата компонента на опита поражда повишена интелектуална и емоционална активност у децата от предучилищна възраст. “Тако-

ва общо построение на целия опит на детето – пише Н. Н. Поддяков – с неговите сложни взаимоотношения между устойчиви и неустойчиви психични образувания отразява общата взаимовръзка между две противоречиви тенденции в психическото развитие. Последното се проявява, от една страна, като постоянно нарастване на неопределеността на основните психични образувания (което се явява неотменен признак на развиващите се явления), а от друга страна, като непрекъснато преодоляване на тази неопределеност с помощта на все по-съвършени средства и способности на психична дейност...”(5, 18).

Вътрешният опит на детето е резултат от борба между изградени стереотипи на възприятия, отношения, действия и необходимостта от тяхното преобразуване, от изработване на нови способности на дейност. Сблъсъкът между инертността на психичните процеси и активността на детето при изграждане на неговия вътрешен опит е основно противоречие, от чието решение зависи както формирането на интелекта, така и на типа личност – или равнодушно и пасивно възприемаща външните въздействия, или стремяща се към творческото им осмисляне и преобразуване.

Разработването на експериментално-теоретичен модел на възникване на новообразуванията и процесите на отмиране на старото в хода

на човешкото развитие налага по-нататъшни задълбочени изследвания.

Изграждането на нови действия, на нови способности на дейност е резултат от преодоляване на затормозяващото влияние на старото, което изисква значителни усилия от страна на детето. В онтогенетичен план конструирането на нови способности на дейност се осъществява на основата на надграждане на старите. Развитието се осъществява като резултат от сблъсък на новото със старото и намира проявление в смяната на един способ на дейност с друг. В хода на това стълкновение възниква конфликтна ситуация – новата задача не може да бъде решена със стари способности, а нов способ все още не е открит. Тук се задвижва (или не се задвижва) механизмът на рефлексията, позволяващ на субекта да отреагира на своите действия и възможности, да реорганизира мисленето си, да премине от едно равнище на интелектуално развитие към друго. В този смисъл начинът, по който е организирано обучението – доколко е ориентирано към изграждане на рефлексивни способности, насочени към самостоятелно получаване на знания, към осмисляне на собствената дейност – определя качеството на интелектуалното и личностното развитие на детето. Това налага разработване на комплекс от форми и методи, чрез които да се осигури натрупването на опит, овладяването на

общата стратегия на откривателството и нейното развитие (1). Акцентът следва да бъде поставен "... върху организацията на собствена откривателска дейност, съответстваща на индивидуалния темп на развитие и към овладяването на универсални способности на дейност, приложими в различни условия на живот..." (1, 117).

Осигуряването на активна познавателна дейност в процеса на взаимодействие "дете – среда" е свързано с намиране на такива пъщица и средства за организиране и целенасочване на интелектуалните процеси, гарантиращи пълноценно овладяване на различните форми на мислене.

Важно значение за решаване проблемите на умственото възпитание на децата от предучилищна възраст има теоретичното разработване и внедряване в практиката на системата на сензорно възпитание.

Сензорното възпитание се разглежда като система от педагогически въздействия (взаимодействия – б.м.), насочени към формиране на способности за сетивно познание и усъвършенстване на усещанията и възприятията (В. И. Логинова). Значителен принос за разработване на принципите, методите и съдържанието на сензорното възпитание имат А. П. Усова, Н. П. Сакулина, Н. А. Ветлугина, А. М. Леушина, Л. С. Виготски, Б. Г. Ананиев, С. Л. Рубинщайн, А. Н. Леонтиев, А. В. Запорожец, Л. А. Венгер и др.

Две основни положения лежат в основата на изграждането на съдържанието и методите на сензорното възпитание:

- усещането и възприятието не са рецепторни, а рефлекторни процеси;

- развитието на детското възприятие е процес на формиране, под влияние на възрастните, на нови, по-рано несъществуващи сензорни способности.

Важно условие за решаване задачите на сензорното възпитание е съдържателната дейност на децата. Овладяването на систематизирани знания за сетивните качества на предметите и обектите се осъществява при определена организация на познавателната дейност. Особено място в нея има формирането у децата на обобщени способности за обследване на предметите, които могат да се прилагат в процеса на опознаване на редица техни качества. Структурата на формираните техни образи и спецификата на тяхното функциониране се определя от способите на обследване (А. В. Запорожец, Т. А. Маркова).

Л. Г. Семушина разглежда обследването като основен метод на сензорното възпитание. Според нея, това е "... специално организирано възприемане на предмета..." (2, 194), чиито резултати се използват в различна по вид съдържателна дейност. Овладяването на умение за възприемане на големина, форма, простран-

ствено разположение, цвят, особености на звуковете на човешката реч и музикалните звуци се осъществява в процеса на обследване на предметите и явленията. В тази връзка възниква въпросът за причините, които налагат обособяването на тези свойства.

Формулирани като съдържание на сензорното възпитание, тези свойства се превръщат в обект на специално организирано възприемане, чрез което се осигурява възможност за успешното им овладяване. То, от своя страна, е предпоставка за ефективно формиране на различните видове детска дейност.

Многообразието в свойствата на предметите и обектите затруднява възприемането им от детето. Затова се налага възрастният да организира неговия сетивен опит, изхождайки от определен обществено – исторически опит. В хода на филогенетичното развитие човечеството е систематизирало многообразието от свойства на предметите и обектите. Въвеждането на понятието “сензорни еталони” като обществено изработени средства за осъществяване на перцептивни действия, е заслуга на А. В. Запорожец. Проведени са цикъл психолого-педагогически изследвания (А. В. Запорожец, Л. А. Венгер, Н. Н. Поддяков, В. Н. Аванесова и др.), в които детайлно се анализират закономерностите на усвояване от децата на сензорни еталони и формирането на перцептивни действия, явя-

ващи се ориентировъчна основа при обследване на предметите и разкриване на техните външни свойства. Перцептивното развитие на детето се разглежда в четири основни аспекта:

- психофизиологически аспект, свързан с развитие на движенията на рецепторните апарати и ролята им във възприемането;

- аспект на формиране на стратегия за получаване на сензорна информация – овладяване на похвати за обследване на предметите и техните свойства;

- аспект на генезиса на перцептивното опосредстване – усвояване на сензорни еталони и способности за тяхното използване;

- съдържателен аспект – намира израз в нарастване на осмислеността и предметността на възприятието, в умение за възприемане на сензорните качества като постоянни признаци на определени предмети, във формирането на “оперативните единици” на възприятието, отразяващи все по-сложни и структурирани съдържания.

Разглеждайки проблема за общите сензорни способности, Л. А. Венгер уточнява, че до посочената разработка, той не е поставян в руската и западната наука, а общите интелектуални способности са многократно изучавани (6, 5–8).

Анализът на резултатите от изследванията, посветени на разкриване на психологическия механизъм, лежащ в основата на специфичните

човешки сензорни способности, т. е. способностите, проявяващи се в областта на възприемането на предметите и техните свойства, позволява да се изкаже твърдението, че те са перцептивни ориентируващи действия и процесът на формирането им се подчинява на закономерностите на формиране на такива действия (А. В. Запорожец, Л. А. Венгер, В. П. Зинченко и др.). Формирането, както на общите, така и на специалните сензорни способности (адресирани са към определени видове дейности), включва усвояване от децата на сензорни еталони (обществено изработени средства за осъществяване на перцептивни действия) и операции по използването на тези средства за откриване и фиксиране на свойствата на наблюдаваните предмети. Различието се проявява в това, че при формиране на общи сензорни способности усвояваните от децата сензорни еталони и перцептивни операции се характеризират с насоченост към откриване на съдържание с твърде универсално значение (цвет, форма, големина и т. н.). Решаваните перцептивни задачи в този случай касаят много видове дейности. Формирането на специални сензорни способности се свързва или с определяне на съдържание, съответстващо на строго определени видове дейности, или с определяне на "обикновено съдържание" в особени условия, възникващи в строго определен вид дейност.

Обследването изпълнява водещи функции при натрупване на сетивен опит. Д. Гюров го разглежда като "... процес на взаимодействие за овладяване на образи за предмети и обекти, отразяващи съществени структурни и функционални характеристики на предметите и обектите чрез анализ и синтез на сетивна основа..."(1, 124).

Изследванията, проведени под ръководството на Н. Н. Поддяков и В. Н. Аванесова, показват, че децата не умеят самостоятелно достатъчно пълно да наблюдават предметите, че процесът на предварителното запознаване с предмета се игнорира, което води до съществени затруднения – наличие на грешки и дори невъзможност да се изпълни задачата.

Чрез организирано от възрастния наблюдение на качествата и свойствата на предмети и обекти, предхождащо изпълнението на поставената задача, детето осъзнава необходимостта от предварително подробно запознаване с тях. Същинската изпълнителска дейност следва да бъде предшествана от наблюдение на предмета, т.е. последното да бъде предварително звено, подготвящо и обезпечавашо успех на дейността.

Още в средата на 60-те години под ръководството на А. В. Запорожец и А. П. Усова е разработена система за организация на детската познавателна дейност при запознаване с такива важни свойства на предметите като форма, цвет, големина (3).

Според А. В. Запорожец и Т. А. Маркова "... обобщените способности за обследване формата на предметите имат важно значение за разгръщане на мисловните процеси..." (4, 183). Съществена необходимост за формиране на мисловните операции сравнение и обобщение се явява умението на децата да обследват външните свойства на предметите и обектите. Уточняването на параметрите, които ще следва сравнението значително затруднява децата.

Овлаждането на обобщени способности за обследване, в процеса на което се възприемат външните свойства на предметите и обектите, се явява важен подготвителен етап за процеса на отражение на външните им, скрити свойства.

Д. Гюров разглежда два вида обследване – пряко и косвено. При прякото се осъществява действителен контакт на детето с предметите и обектите – то ги хваща, обръща, променя мястото им в пространството, прилага сила на опъване и проверява еластичността им, опипва повърхността им, възприема миризми, слухови дразнителни и т.н. Основна цел на този действителен контакт е усъвършенстване на конкретните възприятия и представи за сетивно възприемани качества, свойства и признаци, на основата на което се обогатява детската сензорна култура.

Косвеното обследване е свързано с "... разгръщане на относителна схема на обогатяване на възприятия-

та и представите, но при промяна на условията на обкръжаващата среда, които водят до изменение на поведението на обекти от средата "(1, 124). То обикновено предхожда елементарен опит и експериментиране и съдейства за изграждане на представи за поведенчески реакции на животни, при което детето не взаимодейства пряко с обектите.

Независимо от различията в обследването на предметите и обектите, могат да се открият общи основни моменти, определящи последователност от етапи на възприемането:

1. Първоначално цялостно възприемане на предмета или обекта.
2. Възприемане на основните части на този предмет или обект и определяне на техните основни свойства (форма, големина и т. н.).
3. Възприемане на пространствените взаимоотношения на частите една спрямо друга (по-високо, по-ниско, вляво, вдясно и т. н.).
4. Възприемане на по-малките (второстепенните) части на предмета или обекта и установяване на техните признаци и място по отношение на главните (основни) части.
5. Повторно цялостно възприемане на предмета или обекта.

Такъв способ на обследване има универсален характер. Той може да бъде приложен при анализа на различни предмети и обекти, което е основание да бъде определен като обобщен. Конкретизирането на въз-

приятията и представите, разчленяването им и повторното им синтезиране в цялостен образ се гарантира от осъществените анализ и синтез. Взаимните преходи “общо – конкретно – общо” съдействат за усъвършенстване на детските знания за сензорните еталони и операциите по използването им за разкриване и фиксиране на качества, свойства и признаци на обследваните предмети и обекти.

Способите на обследване са разнообразни и това разнообразие се детерминира от:

- обследваните свойства;
- целите на обследването.

От практическа гледна точка е важно обучението в обследване да е съобразено с възрастовите различия на децата. Съществена роля за овладяване на различните способности на обследване има възрастният. Педагогът е този, който обяснява и показва способите на действие: как трябва да се разглежда, да се вслушва, да се сравнява; тактично направлява и ръководи дейността на децата за самостоятелно прилагане на тези способности към различно съдържание. Овладяването на обследването е резултат от съвкупното взаимодействие на собствената активност на детето и направляващата, подпомагаща, коригираща активност на възрастния.

Средата е източник на разнообразни впечатления. От съществено значение за развитие на сензорните способности е децата не само да по-

лучават информация за това как се назовава съответният предмет, за какво служи той, но и да се осигурява възможност за възприемане на различни усещания от съприкосновението с предмета или обекта, от действията с тях. Промяната в характера на действията или на зададената ситуация съдейства за изостряне на възприятията. Педагогът може да използва различни форми за организиране на взаимодействието, чиято системност следва предварително добре да бъде обмислена. В тях активността на децата следва да се насочва към решаване на разнообразни задачи – пренасяйки различни предмети, премествайки ги в пространството, да усетят степента на тяхната тежест; вземайки ги в ръце, да усетят и определят вида на тяхната повърхност, температурата им и т. н. За целта се активизира динамична система от анализатори, на чиято основа детето получава богата сензорна информация за съответния предмет или обект.

Взаимодействието с природната среда създава практически неограничени възможности за сетивно опознаване на свойствата на почвата, водата, слънчевата светлина, на различните минерали; на признаците и качествата на представители на флората и фауната.

Децата изпитват естествена радост от непосредствения контакт с природата. Новите силни усещания често са съпроводени с бурни движения: бягане, скачане, търкаляне в

тревата. За практиката е особено важно те да бъдат “естествен спътник” при ориентирането в свойствата на предметите и явленията, при уточняването на детските представи за тях.

Общуването на детето с природата се осъществява преди всичко на основата на зрителните възприятия. Често в този процес се включва и осезанието – децата докосват, пипат, гаят предметите и обектите. Ако те имат приятен аромат, малчуганите могат да ги помиришат, т. е. включва се и обонянието. Понякога в практиката не се обръща достатъчно внимание на движението, на двигателните усещания. А те имат важно значение при опознаване на предметите и обектите и изграждане на вярна и точна представа за тях. Движението на очите по предмета е съществено при опознаване на неговите пространствени свойства. Чрез опипване, поглаждане на предметите, детето се запознава с тяхната големина, форма, обем, т. е. тук се включват движенията на ръцете.

Взаимодействието на децата със средата съдейства за обогатяване и на слуховите впечатления. Детското внимание се насочва към песента на птиците, шума на дъжда, ромона на потока, трясъка на светкавицата и т. н. от съществено значение е и вслушването в човешката реч. В тази връзка е целесъобразно използването на различни броилки и скороговорки, които са интересни и желани от децата.

Н. Н. Поддяков и А. В. Аванесова подробно разглеждат и анализират своеобразието на конкретната работа по реализиране на съдържанието и задачите на сензорното възпитание чрез труда в природата. Специалната организация на възприемането на свойствата на почвата и растенията е предпоставка за правилното изпълнение на предстоящото трудово действие. Педагогът предлага на детето такива “... способности, които най-бързо и ефективно му позволяват да установи целесъобразността на осъществяване на едно или друго практическо действие...” (7, 171). Всички способности на обследване са насочени към организация на познавателните действия на детето, към формиране на неговата познавателна активност, към овладяване на способности за обследване на обкръжаващия свят.

Проблемът за формиране на познавателните процеси в предучилищна възраст не се изчерпва със сензорното възпитание, макар то да е важно условие за умственото развитие на детето. На основата на възприятията започва да се развива посложен, а вероятно и най-сложният познавателен процес – мисленето. Изследванията на П. Я. Галперин, А. В. Запорожец, Г. С. Костюк, Дж. Брунер и др. доказват, че интелектуалните възможности на децата от предучилищна възраст са значително по-големи, отколкото предварително се предполага, и в условията на организирано обучение те могат да

достигнат такова равнище на мисловна дейност, което позволява да се обобщават предметите на основата на техните съществени признаци, да се разбират причинно-следствените и функционални зависимости между явленията.

В процеса на взаимодействие между възрастен и дете могат да бъдат приложени различни варианти за обследване в пряк и косвен план. Д. Гюров предлага система от похвати на взаимодействие при пряко и косвено обследване на предмети. Имайки предвид нейното съдържанието при прякото обследване, можем да се съгласим със становището на автора, че този вид обследване е подходящ за прилагане към "... предмети от неживата природа и природни материали от живата с неодушевен характер..." (1, 125–126). Оттук произтича и връзката му главно със степените "възприемане" и "изпробване" и значението му за натрупване на сетивен опит.

Чрез косвеното обследване се осъществява диференциране, уточня-

ване и опознаване на сетивна основа на морфологични и функционални признаци на живи обекти при стимулиране на прояви на привързаност и осъзнаване на техните жизнени потребности от децата. Съчетаването му с други методи – наблюдение, елементарен опит, експериментирание и моделиране – създава предпоставки за изграждане на екологично съобразено поведение.

Овладеяването на стратегия за получаване на сензорна информация е важно условие и средство за ориентиране на децата в разнообразието признаци, качества и свойства на предметите, обектите и явленията от заобикалящия ги свят. Похватите за обследване съставляват ядрото на тази стратегия. Поради това най-общо можем да определим развиващите функции на обследването по посока усъвършенстване на сензорната култура на детето от предучилищна възраст и поставяне основите на екологичната му култура.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Гюров, Д.* Педагогика на взаимодействието “дете – среда“. С., 1999.
2. Дошкольная педагогика. Под ред. В. И. Ядешко, Ф. А. Сохина. М., 1978.
3. *Запорожец, А. В., А. П. Усова.* Педагогика и психология сенсорного развития и воспитания дошкольников. В кн.: Теория и практика сенсорного воспитания в детском саду. Под ред А. П. Усовой, Н. П. Сакулиной. М., 1965.
4. Основы на предучилищната педагогика. Под ред. А. В. Запорожец, Т. А. Маркова. С., 1984.
5. *Поддьяков, Н. Н.* Новый подход к развитию творчества у дошкольников. – Вопр. психологии, 1990, № 1.
6. Развитие познавательных способностей в процессе дошкольного воспитания. Под ред. Л. А. Венгера. М., 1986.
7. Сенсорное воспитание в детском саду: Пособие для воспитателей. Под ред. Н. Н. Поддьякова, В. Н. Аванесовой. – 2-е изд., М.: Просвещение, 1981.

SENSOR-INTELLECTUAL DEVELOPMENT OF CHILDREN UNDER SCHOOL AGE BY OBJECTIVE – OPERATIVE METHODS FOR ORIENTATION IN THE WORLD.

PETYA KONAKCHIEVA

Summary

The mastering of systemized knowledge about the sensory qualities of objects is done under a certain organization of the cognitive activity. A special part of it is the formation in children's minds of generalized methods for examination of objects, which they can apply, in their own individual practical cognitive activity. The perfection of a specific perception and ideas of sensory perceived qualities, properties and signs is a condition required for the enrichment of the sensory culture of children under school age. The accumulation of sensory experience is an important prerequisite for the mastering and development of a common strategy needed in the process of invention and discovery. That is why the formation and the application of a strategy for acquisition of sensory information which includes methods of examination of object and their properties guarantees the success of the independent practical cognitive activity of children in the process of orientation in the diversity of the surrounding world.